

**İSLAM HUKUKUNA GÖRE SORUMLULUĞUN
UNSURLARINDAN 'İLLİYET BAĞI'NI KESEN
SEBEPLER**

Yrd.Doç.Dr. Nuri KAHVECİ*

Özet

Bu çalışmada, genelde borçlar hukuku alanına giren tazminat yaptırımının kime ait olduğunu belirlemede önemli olan illiyet bağı olgusu ile bunu kesen sebepler üzerinde durulmaktadır. İlliyet bağı her türlü sorumluluğun önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bunun için hukuka aykırı olarak meydana gelen bir sonucun sorumlusunun belirlenmesinde illiyet bağının kesilip kesilmediğinin bilinmesi gerekir. Çalışmada illiyet bağını kesen sebepler beklenmeyen durum, zarar görenin kusuru ve üçüncü şahsın kusuru şeklinde üç ana başlık altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlliyet Bağı, Zarar, Tazminat, Kusura, Sorumluluk

**According to Islamic Law The Reasons Cutting Suitable
Causal Connection**

Abstract

In this study, the fact of causal connection and the reasons cutting this are mentioned. These are important to determine who has the compensation sanction which usually is in the field of law of contract. Causal connection is accepted as an important element of all kinds of responsibilities. For

* KSÜ İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
nurikahveci@ksu.edu.tr

that reason to determine the responsible for the result of an event occurred against the law, it is necessary to know whether the causal connection is cut or not. In this study, the reasons cutting the causal connection are studied under three main titles as unexpected condition, fault of aggrieved and the fault of a third person.

Key Words: *Causal Connection, Damage, Compensation, Fault, Responsibility*

Giriş

Hukuk literatüründe özellikle borçlar hukuku alanında sorumluluk bir açıdan akde bağlı ve akit dışı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Her iki şekilde de sorumluluktan söz edebilmek için olmazsa olmaz hususlardan biri 'illiyet bağı' unsurunun varlığıdır. Hukukî sorumlulukta sorumluluk ister akde bağlı ister akit dışı sorumluluk olsun, illiyet bağının varlığı mutlaka aranır. Sebep-sonuç ilişkisini kuran bu bağ akit dışı sorumlulukta daha fazla önem kazanmaktadır. Bundan dolayı çalışmada akit dışı sorumlulukta kurucu unsur konumundaki illiyet bağı meselesi öne çıkarılarak değerlendirme yapılacaktır.

Akit dışı sorumluluk, hukuk literatüründe *hukuka aykırı fiilden sorumluluk, kusur sorumluluğu, haksız fiil veya haksız fiil sorumluluğu* olarak da isimlendirilmektedir. Bundan dolayı çalışmamızda zaman zaman bu kavramlar birbirlerinin yerine kullanılacaktır.

Bilindiği gibi her fiilin mutlaka bir faili vardır. Bir fiilin her hangi bir faile isnat edilebilmesi için o fiilin fail ile sıkı ilişkisinin olması yani onun eseri olarak tezahür etmiş bulunması zorunludur. Hukuk açısından fiillerin dikkate alınabilmesi için fiilin tezahüründen sonra hukuku ilgilendiren bir neticenin meydana gelmiş olması gerekir. Bu netice ba-

zen hukuka uygun olabileceği gibi hukuka aykırı da olabilir. Hukuka aykırı olan neticeler özellikle borçlar hukuku açısından zarar olarak nitelendirilebilecek olgulardır. O halde zararlı netice ile bu neticenin oluşumunda etkin olan fiilin faili arasında bir ilintinin bulunması zararın faile isnat ettirilebilmesinin temel şartlarından biri olarak son derece önemlidir. Görüldüğü gibi sorumluluğun isnat edilebilme niteliğinden söz edebilmek için önemli unsurlardan biri gerçekleşen zararlar ile olay veya davranış arasındaki sebep-sonuç ilişkisini açıklayan, uygun illiyet bağı olgusunun bulunmasıdır¹.

1. İllyet Bağı ve Önemi

İllyet aslında evrensel bir olgu olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda hiçbir şeyin sebepsiz meydana gelmediği ifade edilir. Yani, “her hadisenin bir sebebi vardır” şeklindeki tümel bir önerme hemen herkes tarafından kabul edilir². Bu çalışmada illiyet konusu sadece hukukî sorumluluğun bir unsuru olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bir tanımıyla illiyet, fiil ile neticeyi bir vahdet halinde bir birine bağlayan nazım bir prensiptir. Bu sebeple, birden çok şartın topluca tesiriyle meydana gelen bir neticenin gerçek müessiri arandığı, yani hangi fiilin yahut fiillerin bu neticeyi doğurduğu tespit edilmek istendiği zaman muhakkak illiyet meselesi ortaya çıkar³. Sorumluluğu doğuran olay veya davranış, gerçekleşen türden bir sonucu, olayların nor-

¹ İmre, Zahit, “Doktrinde ve Türk Hukukunda Kusursuz Mesuliyet Halleri”, İÜHFİM, Cilt, XIII, İstanbul, 1947, 1485; Karadeniz, Özcan, *Roma Hukuku*, Ankara 1986, 282; Eren, Fikret, *Sorumluluk Hukuku Açısından Uygun İllyet Bağı Teorisi*, Ankara 1975, 1; Kaneti, Selim, “Haksız Fiil Sorumluluğunda Kusur Kavramının Görevi”, *Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler I. Sempozyumu*, Ankara 1990, 36; Tiftik, Mustafa, *Akit Dışı Sorumlulukta Maddî Tazminatın Kapsamı*, Ankara 1994, 53.

² Kutluer, İlhan, “İllyet”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 120.

³ Honig, Richard, “İllyet Nazariyesine Dair”, (Çev. M. Yavuz Ahadan), İÜHFİM, İstanbul 1936, Cilt, II, Sayı, 5-6, 169.

mal akışına ve hayat tecrübelerine göre, mahiyeti ve ana temayülü itibarıyla meydana getirmeye genel olarak elverişli olan veya bu türden bir sonucun gerçekleşme ihtimalini objektif olarak artırmış bulunan zorunlu şart ile söz konusu sonuç arasındaki ilişki uygun illiyet bağı olarak kabul edilir⁴. Buna göre zararlı sonucun, bu sonuca yönelen fiilin objektif kriterlere göre böyle bir sonucu doğurmasının mümkün olmasıyla yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

Hukuki sorumluluğu doğuran unsurlar arasında illiyet bağı büyük önem taşıdığı için sorumluluğun asli unsuru⁵, özellikle tazminatlarla ilgili hukuki düzenlemelerin temel ilkesi olarak görülür⁶. İlliyet bağı hukuki sorumluluğun sadece önemli kurucu unsurlarından biri olmayıp, aynı zamanda zararı giderimin kapsam ve şümulünü belirlemede de büyük öneme sahiptir⁷. Zira hukuken dış dünyada meydana gelen değişikliğin bir insanın davranışına bağlanabilmesi için bu değişikliğin o insanın fiilinden kaynaklanmış olması zorunludur⁸. Bu durum ancak illiyet bağının varlığı veya yokluğuyla belirlenebilecek bir husus olarak karşımıza çıkar.

Zararlı sonuç ile bunu meydana getirdiği varsayılan fiil arasındaki illiyet bağının varlığı, fiil olmadan zararın meydana gelemeyeceğinin kesin olarak görülmesini ifade etmektedir⁹. Buna göre bir işi yapmakla görevli olan kişi o görevini yapmayıp zararlı sonucun doğmasına neden olursa onun bu kaçınma şeklindeki davranışıyla sonuç arasında

⁴ Tandoğan, Haluk, "Hukuka Aykırılık Bağı", Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler I. Sempozyumu, Ankara 1990, 7; Tunçomağ, Kenan, *Borçlar Hukuku Genel Esasları*, İstanbul 1971, 199; Eren, Fikret, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, İstanbul 1988, II, 58-59; Reisoğlu, Safa, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, İstanbul 1988, 147.

⁵ Erem, Faruk, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Ankara 1974, I, 289; Akşit, M. Cevat, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, İstanbul, ts., 43.

⁶ Tunçomağ, 199; Eren, *Borçlar*, II, 51.

⁷ Eren, Sorumluluk, 2-3; Karahasan, Mustafa Reşit, Sorumluluk Hukuku Kusura Dayanan Sözleşme Dışı Sorumluluk, İstanbul; 1995, 182.

⁸ Karahasan, 179; Toroslu, Nevzat, *Ceza Hukuku*, Ankara 1988, 76.

⁹ Tandoğan, 71; Tekinay, Selahattin Sulhi, *Borçlar Hukuku*, İstanbul 1978, 696.

illiyet bağının bulunduğu açıktır. Ancak her türlü kaçınma ile zararlı sonuç arasında böyle bir illiyet bağının varlığı kabul edilemez. Örneğin, bir kişi korumakla görevli olduğu eşyayı çalmaya çalışanlara, müdahale edebilecek imkan ve şartlara sahip olduğu halde müdahaleden kaçınırsa bu kaçınma ile zararlı sonuç arasında bir illiyet bağının varlığından söz edilirken, gölete düşüp boğulmak üzere olan kişiyi atlayıp kurtarma imkanı olan fakat hukuken böyle bir görevi bulunmayan kişinin bunu yapmayıp kaçınmasıyla gölete düşenin ölümü arasında hukuken bir illiyet bağının bulunduğu söylenemez.

İlliyet bağı olgusu aslında, temel ve niteliği ne olursa olsun her türlü sorumlulukta büyük önem taşımaktadır¹⁰. Bu açıdan illiyet bağı hukuki sorumluluğun olduğu kadar, cezai sorumluluğun da temel şartlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Meydana gelen zarar ile fiil arasında sebep-sonuç ilişkisini ifade eden bir bağın mevcut olup olmadığı her şeyden önce mantık kurallarına göre belirlenir. Zira insan mantığı ve düşüncesi, her olayı diğer bir olayın veya olayların sonucu olarak görmesini gerektirir¹¹. Yani insanlar etraflarında olup biten bütün olayları her zaman bir sebep-sonuç ilişkisi kurarak tasavvur ederler.

İslam hukukunun aslı kaynağı Kur'an-ı Kerim'den bu hususa delil getirmek istenildiğinde, "*Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar; zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir*"¹², "*Ey iman edenler! ihramlı iken avı öldürmeyin, içinizden onu kim kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi ona karşılık vardır*"¹³, "*...kim bunları yaparsa günahını (karşılığını) bulur*"¹⁴ ayetleri örnek olarak zikredilebilir. Bu ayetlerde de görüldüğü gibi

¹⁰ Eren, *Borçlar*, II, 52.

¹¹ Tandoğan, 72; Tunçomağ, 199; Tiftik, 53.

¹² Nisa 4/10.

¹³ Maide 5/95.

¹⁴ Furkan 25/68.

insanlara bir olgu izah edilirken veya onlara bir sorumluluk yüklenirken illiyet bağının gerekliliği açıkça ifade edilmektedir. Geçmiş dönem İslam hukukçularının 'gasb' bölümünde ifade ettikleri ilke bağlamında kabul edilebilecek olan, "Kim bir değneği kırarsa o değnek kendisine kalır (sahibine de) onun mislini ödemesi gerekir"¹⁵ yaklaşımında da fail ile sonuç arasındaki illiyet bağının varlığı açıkça görülmektedir. Bunun gibi fıkıh kitaplarında üzerinde önemle durulan, başkasının malını izinsiz itlaf eden kişinin bu fiilinden doğan zararı tazminle yükümlü kılınmasının gerektiği¹⁶ şeklindeki hukuki olguda da illiyet bağının varlığının itlaf sonucu oluşan zararın giderimiyle ilgili tazminat müeyyidesinin bu fiili işleyen faile yüklenebilmesinde ne derece önemli rol oynadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Fıkıh kitaplarında yer alan değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi geçmiş dönem İslam hukukçuları, müeyyide gerektiren fiilleri tahlil ederken, hukuken böyle bir isimle zikretmemiş olsalar bile, illiyet bağının varlığına büyük önem verdikleri ve sorumluluğun şartlarından kabul ettikleri açıktır¹⁷. Örneğin, bir şahıs diğer bir şahsın vücut bütünlüğüne karşı haksız yere müessir bir fiil işlemiş, bu müessir fiil ile yaralanan kişi hayati tehlikesi bulunmayacak durumda iken bir başka şahıs da yaralı şahsın ölümü ile sonuçlanan bir fiil işleyerek onun ölümüne sebep olsa ölen şahsı önceden yaralayan değil bizzat öldürme fiilini işleyen sorumlu tutulmaktadır. Ancak yaralama fiilinden sonra yaralanan kişi yaşama imkanını kaybetmiş durumda iken bir başkasının ona karşı öldürücü bir fiil işlemiş olması durumunda, geçmiş dönem

¹⁵ es-Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Beyrut 2001, XI, 56.

¹⁶ İbn Ebi Tağlib, Aldulkadir b. Ömer eş-Şeybânî, *Neylu'l-Me'arib bi Şerhi Delîlî't-Tâlib*, Kuveyt 1983, II, 448; Zuhaylî, Vehbe, *Nazariyâtu'd-Damân*, Dımeşk 1982, II, 75; Ahmed, Süleyman Muhammed, *Damânu'l-Mutlefât fi'l-Fıkhi'l-İslâmi*, Kahire 1985, 68.

¹⁷ Bkz. Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Hikmet Yayınları, İstanbul 1985, md., 922.

İslam hukukçularına göre, öldürme sonucundan birinci şahıs sorumlu tutulur. Burada ikinci kişi ölüye karşı bir fiil işlemiş kabul edilir¹⁸. Bu yaklaşımda üçüncü şahsın fiilinin illiyet bağını kesecek yoğunlukta olmadığı kanaatinin hakim olduğu görülmektedir.

Geçmiş dönem İslam hukukçularının üzerinde değerlendirme yaptıkları konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz başka bir örnek ise şöyledir: Bir kişi başkasına ait bir malın bir kısmını zarara uğrattıktan sonra doğal bir afet sonucu malın tamamının telef olması durumunda mala karşı haksız fiil işleyen kişi malın tamamını tazmin etmekle sorumlu tutulamaz. Ancak zarar verdiği oran kadar tazminle sorumludur. Çünkü malın tamamının telef olmasıyla sonuçlanan zarar ile mala karşı haksız fiil işleyen kişinin fiili arasında tam bir illiyet bağı mevcut değildir¹⁹. Burada fail illiyet bağının gerektirdiği kadar zararı tazmin etme durumundadır.

Pozitif hukukumuzda da illiyet bağı sorumluluğun önemli şartlarından kabul edilmektedir. Nitekim Türk Borçlar Kanununda yer alan, "...diğer bir kimseye zarar veren o zararın tazminine mecburdur."²⁰ ifadesi tazminatta illiyet bağının aranması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

İnsan fiilleri genelde onun iradesine dayanmakta olup dışa yansıyan davranış ile onu gerçekleştiren arasında ruhsal bir bağın varlığı söz konusudur. Fiilin dışa yansıyan yönü genelde hukuken hareket unsuru olarak nitelendirilir. Hareketin dış dünyada meydana getirdiği sonuç ile bu hareket arasında bir ilişkinin olması gerekir. Bu ilişki, hukuk açısından fiilin nedensellik bağı unsurudur. Dış dünyada meydana gelen belirli değişikliğin bir kişinin fiilinin sonucu kabul edilmesi, değişikliğin hareketin sonucu olduğunun

¹⁸ el-Kâsânî, Alauddin Ebû Bekir b. Mesûd, *Bedayi'u's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, Beyrut 1986, VII, 238; Erem, Faruk, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Ankara 1974, I, 291.

¹⁹ Kâsânî, VII, 238.

²⁰ TBK, md., 41.

söylenmesine bağlıdır²¹. Dolayısıyla meydana gelen değişiklik ile fiil arasında bir illiyet bağının bulunmadığı durumlarda sorumluluğun o fiilin failine ait olduğu söylenemez. Kısaca, illiyet bağının bulunmadığı durumlarda her hangi bir kişiye yüklenebilecek sorumluluğun da bulunmayacağı açıktır²². Örneğin, başkasının mal varlığına yönelik haksız fiil işlemeye kalkışan kişinin bu fiili henüz diğerinin mal varlığı üzerinde zararlı bir sonuç doğurmadan doğal afet sebebiyle zarar görecektir olursa bu fiilin failine zararlı sonucu giderme sorumluluğu yüklenemez²³. Bu da o şahsın fiili ile zararlı sonuç arasında her hangi bir illiyet bağının bulunmayışına dayanmaktadır.

İlliyet bağı unsuru üzerinde durulurken açıklanması gereken hususlardan biri de birden çok sebebin hukukta nazara alınabilmesi için bunların her birinin gerçekleşen sonucun uygun sebebi olması gerektiğinin ifade edildiği birden çok nedenli durumlarda illiyet bağı olgusudur. Bu itibarla hukukta sebeplerin çokluğundan söz edildiğinde dış dünyada meydana gelmiş bir değişimi oluşturmaya uygun birden fazla nedenin bulunduğu kastedilmektedir.

Sorumluluğu faile yükleyebilmek için birden çok nedenden hiç biri tek başına yeterli bulunmayan durumlarda birden çok nedenin birleşmesiyle zararlı sonuç meydana gelmiş ise, ortak illiyetten söz edilmektedir. Burada tek başına bir sebep sonucu doğurmak için yeterli olmamaktadır²⁴. Bu durum, hukuk literatüründe *zorunlu toplanma* diye nitelendirilir²⁵. Buna göre bir kişinin tek başına altından kalkamayacağı hukuka aykırı ve başkalarına zarar verir nitelikteki bir fiili birkaç kişinin birlikte işlemeleri halinde ortak illi-

²¹ Kaneti, 119.

²² Akşit, 43; Karahasan, 182.

²³ Eren, I, 291.

²⁴ Zuhaylî, Vehbe, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi* (Çev. Heyet), İstanbul 1990, VII, 231,

²⁵ Eren, *Borçlar*, II, 402; Karahasan, 186.

yet bağından söz edilir.

Çok nedenli durumlarda nedenlerin hepsiyle sonuç arasında bir illiyet bağının bulunmasıyla birlikte birden çok faile sorumluluk yükleyebilmek için, üç şartın gerçekleşmiş olması gerekir. Hukuk literatüründe *birlikte sebep olma*, *ortak kusur* ve *tek zarar* şartları olarak adlandırılan bu şartlar birlikte sorumluluk için son derece önemlidir. Sonuca etki eden birden çok sebebin bulunduğu durumlarda failerin zarar verici haksız fiile asıl fail (mübaşir), müşevvik ve yardımcı (mütesebbib) sıfatıyla katılmaları gibi şekli hususlar önemli değildir²⁶. Pozitif hukukta fail, müşevvik ve yardımcı, ilke olarak aynı şekilde sorumlu kabul edilmektedirler. Zira zarar, bunların maddi ve manevi katkılarıyla gerçekleştirdikleri bir işbirliğinin sonucunda meydana gelmiştir²⁷.

Klasik fıkıh kitaplarında tartışılan ve İslam hukukçularının kabul ettiği, birden çok kişi tarafından kasten öldürülen için failerin sayısına bakılmaksızın hepsine kasten adam öldürme cezasının uygulanması gerektiği²⁸ yaklaşımı çok sebepli durumlara verilebilecek örneklerdendir. Bu örnekte mevcut illiyet bağından hareketle sonucun ortaya çıkardığı müeyyide, birden çok kişiye yüklenmektedir.

Zararlı sonucun birden çok sebepten kaynaklanması halinde çözümlenmesi gereken sorun, zararın nasıl ve kimler arasında ne oranda paylaşılacağı sorunu olmakla birlikte çalışmayı özel bir alana hasretme açısından çerçeveyi belirlerken bu hususu konunun dışında bırakmayı uygun görüyoruz.

Sorumluluğu bir veya daha çok kişiye yükleyebilmek için illiyet bağının son derece önemli olmasına rağmen bazen, illiyet bağı bir olgu olarak mevcut olsa bile, bir takım

²⁶ Zuhayli, *Fıkıh*, VII, 224, 231.

²⁷ Eren, *Borçlar*, II, 404 – 405.

²⁸ Serahsi, XXVI, 151-152; Kâsânî, VII, 235; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, ts., III, 67.

hukuka uygun nedenler o bağı kesmekte ve sorumluluğun yükümlüsünü değiştirmektedir. Bu ise, sorumluyu belirleyip sonucun doğurduğu olumsuzluğu gidermeyi ona yüklemek açısından son derece önemli olduğundan bu hususlar ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekir.

2. İlliyet Bağını Kesen Sebepler

Hukuken bir zararı tazmin borcunun sınırları illiyet bağının dışına çıkamaz. Buna göre bir kimsenin kendi fiilinin sebebiyet verebileceği zarar gerçekte başka bir olaydan doğmuşsa tazmin borcundan söz edilemez²⁹. Sorumluluk doğuran bazı olaylarda illiyet bağı bir olgu olarak bulunmasına rağmen zararlı sonucun yükümlülüğü bu sonucun doğmasında etkin olan faile yükletilememektedir. Zararlı sonucun giderimini faile yüklemeyi engelleyen ve objektif ölçütlerle belirlenen durumlar hukuk literatüründe illiyet bağını ortadan kaldıran etkenler olarak değerlendirilmektedir. Bu ise, şekilsel olarak fail ve zararlı sonuç arasında bir ilişkinin varlığı bilindiği halde sorumluluğun faile yükletilmesine engel teşkil eden, İslam hukuk metodolojisinde vaz'î hükmün bir çeşidi olarak nitelendirilen ve 'mani' diye bilinen konuyla da yakından ilgilidir.

Mani, İslam hukuk literatüründe sebebe hükmün bağlanmasını veya sebebin gerçekleşmesini engelleyen bir unsur olarak değerlendirilir. Buna göre, sebebin şekilsel olarak bulunması ve şartların tahakkuk etmesine rağmen sonucun sebebe bağlanmasına engel olan olgu mani olarak kabul edilir³⁰. Görüldüğü gibi sorumluluğun şartlarının şekilsel olarak varlığı sonucun faile yükletilmesi için yeterli

²⁹ Tunçomağ, 203.

³⁰ el-Amidî, Seyfuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1985, I, 112; el-Hudari, Muhammed, *Usûli'l-Fık̄h*, Beyrut 1991, 65; Hallaf, Abdulvahhab, *İlmu Usûli'l-Fık̄h*, Beyrut 1986, 120-121; Zeydan, Abdulkerim, *el-Vecîz Fî Usûli'l-Fık̄h*, İstanbul 1979, 47; Şaban, Zekiyuddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Çev., İ. Kafi Dönmez), Ankara 1990, 232.

olmamaktadır.

İlliyet bağının kesilmesi, belli bir zararı meydana getirebilecek nitelikte olan ve o zararlı sonucu doğurmaya yönelik fiilin sonuçları tamamen meydana gelmeden ikinci bir olayın aynı sonuca sebep olması halinde, ilk fail ile sonuç arasındaki sebep-sonuç ilişkisinin kısmen veya tamamen kesilmesini ifade eder³¹. İlliyet bağının kesilmesinde, ilk sebep mahiyeti itibariyle, gerçekleşen türden bir sonucu meydana getirmeye elverişli olmakla birlikte, daha sonra ortaya çıkan yeni sebep ilk sebebi arka plana atmış, onu bu olayda elverişsiz duruma getirmiştir³². Örneğin, normal olarak Ramazan günü orucuna başlayıp devam ederken bilerek ve isteyerek hanımıyla cinsel ilişkiye giren kişinin bu fiilinin sonucu kazasıyla birlikte kefaret iken bu fiilinden sonra orucu bozmasını mubah kılan bir olayla karşılaşacak olursa bu ikinci durum onun birinci fiiliyle sonucunun arasındaki illiyet bağını kestiği için bu kişi sadece orucunu kaza etmekle yetinecektir³³.

Fıkıh kitaplarında yer alan ve illiyet bağının kesilmesi hususunu ifade eden bir başka örnekte ise, bir kişi ücretle bir işçi kiralayıp ona umuma ait bir yol üzerinde çukur kazdırmış olsa, diğer bir kişi de bu çukura düşerek zarar görse bu zararlı sonuç bizzat çukur kazma fiilini işleyen işçiye değil onu kiralayana ait olur. Bu durumda çukur kazanan kişinin çukur kazdığı yerin umuma ait olduğunu bilmemesi gerekir³⁴. Bu örnekte hukuka uygun bir şekilde yapılan kira sözleşmesi failin fiili ile zararlı sonuç arasındaki illiyet bağını

³¹ Reisoğlu, 148; Karahasan, 183; Eren, *Borçlar*, II, 91; Saymen-Elbir, Ferit Hakkı-Halit Kemal, *Türk Borçlar Hukuku Umumi Hükümler*, İstanbul 1958, 485; Tandoğan, 79; Hatemi, Hüseyin, *Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku*, İstanbul 1994, 53.

³² Eren, *Sorumluluk*, 173; Karahasan, 183.

³³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul 1986, 281; Yaran, Rahmi, "Oruç", *İslam İlmihali*, İstanbul 2006, 474.

³⁴ el-Meydâni, Abdulganî el-Ganimî, *el-Lübâb ft Şerhi'l-Kitâb*, İstanbul, ts., III, 163.

kesen husus olarak değerlendirilebilir. Bir başka örneğe göre de, bir kişi başkasına amir olarak, gösterdiği bir koyunu kesmesini emretmiş olsa o da koyunu kestikten sonra koyunun başkasına ait olduğu ortaya çıksa bu koyunun tazmin sorumluluğu emreden kişiye aittir³⁵. Buradaki emir koyunu kesme fiilini bizzat işleyen kişinin fiili ile netice arasındaki illiyet bağıını ortadan kaldıran sebep olarak görülebilir.

Sorumluluğun önemli unsurlarından olan illiyet bağıını ortadan kaldıran sebepleri genel bir gruplamayla üç başlık altında incelemeyi uygun buluyoruz.

2.1. Mücbir Sebep

Hukuk literatüründe ifanın imkansızlığı olarak da isimlendirilen mücbir sebep, sorumlu olarak gözükken şahsın bizzat kendi iradesi dışında meydana gelen ve mutlak olarak kaçınılması imkansız bulunan bir davranış normunun başkasına ait hak ve menfaate yönelik ihlal şeklinde ortaya çıkan, öngörülmesi ve karşı konulması mümkün olmayan olağanüstü bir olay olarak tanımlanmaktadır³⁶.

Fail ile fiilin sonucu arasında hukuken varlığını kabul ettiğimiz illiyet bağıını keserek davranışıyla zararlı sonuca yönelen kişiyi sorumluluktan kurtaran sebeplerden biri mücbir sebep olarak isimlendirilen husustur. İfayı imkansız kılan mücbir sebep, özellikle pozitif hukuk doktrininde çok tartışılan konular arasında yer alan önemli bir kavramdır³⁷.

Mücbir sebep olarak nitelendirilen olgu, tabii, sosyal veya hukuki bir olay olabileceği gibi, beşerî (insana bağlı) bir olay veya bir davranış biçimi de olabilir. Yıldırım düşmesi, öngörülemeyen don olayları, deprem, sel felaketleri, aşırı fırtına gibi olaylar mücbir sebebin tabii yönüne örnek verile-

³⁵ el-Merğınâni, Burhanuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekir b. Abdulcelil er-Rüşdâni, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedi*, İstanbul 1986, IV, 193.

³⁶ Eren, *Sorumluluk*, 176; Nomer, Haluk N., "2918 Sayılı Karayolları Trafik Kanununa Göre Motorlu Araç İşletenin Sorumluluğu", *İBD*. Cilt, 66, Sayı, 1-2-3, İstanbul 1992, 75.

³⁷ Nomer, 75.

bilecek hususlardır. Savaş hali, toplu isyanlar, ihtilaller, terör olayları gibi hususlar ise mücbir sebebin beşeri yönüne örnek teşkil eder. Siyasi amaçlı genel grevler de sosyal olaylar olarak nitelendirildiklerinden böyle bir olay illiyet bağını kesecek olursa sosyal bir olgu olarak mücbir sebep söz konusu edilir. Kamu otoritesinin ithalat ve ihracat gibi uluslar arası ilişkileri ilgilendiren ve devlet politikası olarak belirlenin hususlarla ilgili düzenlemelerle yapılan sınırlamalar, gümrüklerin kapatılması gibi durumlar ise mücbir sebebin hukuki boyutunu ifade eden olaylara örnek oluşturabilir.

Her şeyden önce hukukî sorumluluğun önemli unsuru olan illiyet bağının kesilmesinden söz edebilmek için beklenmeyen durum oluşturan olgu nedeniyle karşı tarafa zarar vermeye yönelik kişi genel bir hukuk kuralını veya sözleşmeden doğan bir borcunu ihlal etmiş olması gerekir³⁸. Örneğin, normal hava şartlarının olduğu bir günde yola çıkan bir şoförün yolculuk esnasında aniden bastıran şiddetli bir fırtına ve dolu sonucunda üzerinden geçmekte olduğu köprü-nün yıkılarak bazı yolcularının yaralanmasına sebebiyet vermesi halinde fırtına ve dolu illiyet bağını kesen mücbir sebep olarak nitelendirilir ve yaralanan yolcuların uğradıkları zararların tazmini sorumluluğu şoföre yüklenmez.

Fıkıh kitaplarında, doğrudan sebep nazariyesiyle ilgili olduğu halde mücbir sebeple de ilişkilendirilebilecek çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bunlardan birinde, bir kimsenin umuma ait yol üzerine izinsiz olarak koyduğu taşı, rüzgar veya sel taşıyarak bir şeyleri kırması durumunda taşı koyanın tazmin yükümlülüğünün olmayacağı. Zira rüzgar ve sel sularının, onun sorumluluğunu ortadan kaldırdığı ifade edilmiştir³⁹. Bu örnekte de görüldüğü üzere beklenmeyen hal veya mücbir sebep olarak nitelendirilen doğal bir olay İslam

³⁸ Eren, *Sorumluluk*, 180.

³⁹ Damad Efendi, Abdullah b. Muhammed b. Süleyman, *Mecmâu'l-Enhur fi Şerhi Multeka'l-Ebhur*, Beyrut, ts., II, 653; Bağdâdi, Ebü Muhammed b. Ganim, *Kitâbu Mecmâi'd-Damânât*, Beyrut 1987, 149.

hukuku açısından failin fiili ile bu fiilin sonucu arasındaki illiyet bağına kesen sebep olarak belirtilmiştir.

Normal şartlarda illiyet bağına kesen sebeplerden kabul edilmesine rağmen İslam hukukçuları bazı hususları bundan istisna etmişlerdir. Örneğin gasp edilen mal gasp edenin elinde bulunduğu sırada beklenmeyen durumla o malda meydana gelen eksilmelerin gasp eden kişinin o malı tazmin sorumluluğuna mani değildir⁴⁰. Bu gibi hallerde beklenmeyen durum illiyet bağına kesen ve sorumluluğu ortadan kaldıran bir etken olarak kabul edilmez. Konuyla ilgili olarak, Mecelle'de şu ifade yer almaktadır: *Mal-ı mağsûbu gâsıb istihlâk ettikde zâmin olması lazım geldiği gibi gerek anın teaddisi ile ve gerek bila teaddi telef veya zayi olduğu takdirde dahi zamin olur*⁴¹. Bu yaklaşımda gasp olgusu tek başına zararlı sonuç doğuran haksız fiil çeşidi olarak değerlendirildiği için buna bağlı oluşan bütün zararlı neticelerin başkasının malını gasp eden kişinin bir nevi taksirinin neticesinde doğduğu varsayılmıştır.

Birinci fiili gerçekleştirenin hareketiyle sonuç arasındaki illiyet bağına beklenmeyen durum nedeniyle kesilmiş olmasından veya ortadan kalktığından söz edebilmek için ikinci olay gerçekleşmeden önce birinci fiilin sonuçlanmış olmaması da şarttır. Örneğin, bir kişi taş atarak komşusunun camını kırmış olsa daha sonra da deprem gibi bir felakete evin diğer camları da kırılıp dökülse taş atarak camı kıran kişi ben kırmamış olsaydım bile camlar kırılacaktı dolayısıyla benim bu fiilimle sonuç arasındaki illiyet bağına kesen doğal afet yanı beklenmeyen durum olduğu için verdiğim zarardan sorumlu değilim diyemez. Çünkü burada önceki fiil tamamen gerçekleşmiş ve zararlı sonuç da doğmuş-

⁴⁰ Karâfi, Şihabuddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdris, *el-Furûk*, by, ts, II, 288; İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Kitabü'l-Kâfi fi'l-Fıkhı Ehli'l-Medineti'l-Maliki*, Riyad 1980, II, 842; İbn Receb, Ebû Ferec Abdurrahman, *el-Kavâid*, Kahire 1972, 218.

⁴¹ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1985, md., 891.

tur. Bu zararlı sonuç o failin hukuken borç altına girmesi için yeterlidir.

2.2. Zarar Görenin Kusuru

Fiil ile onun meydana getirdiği zararlı sonuç arasında varlığı hukuken kabul edilen illiyet bağı keserek sonucun faile tam ve gereği gibi yükletilmesine engel oluşturan durumlardan biri de zarara uğrayan kişinin bu zararın doğmasında kusurunun bulunması olgusudur. Ancak burada zarar görenin kusurunun zararlı sonucun oluşmasında etkin bir rol oynaması gerektiği göz ardı edilmemelidir. Zira zarar görenin kusurunun tek başına veya başka bir fiille birlikte bu zararlı neticenin doğmasına etki edebilecek nitelikten uzak ise bu durum hukuken illiyet bağı kesen bir sebep olarak değerlendirilemez.

Hukuken zarar görenin kusuru tek başına illiyet bağı keserek nitelikte bir fiil ise, o zaman asıl failin tam olarak sorumluluktan kurtulacağı kabul edilir. Böyle bir durumda zarara uğrayan kişinin tam bir kusurunun varlığı söz konusudur. Zarar görenin kusurlu davranışının illiyet bağı kestigiinden söz edebilmek için mutlaka onun fiilinin mahiyet itibariyle zararlı sonucu doğurmaya tek başına elverişli olup olmadığının da değerlendirilmesi zorunludur⁴².

Fıkıh kitaplarında adına illiyet bağı kesen sebep denilmemiş olsa da bu konunun değişik şekillerde değerlendirildiği bir gerçektir. Konuyla ilgili olarak geçmiş dönem İslam hukukçularının ortaya koyduğu yaklaşıma göre, zarara uğrayan kişinin meydana gelen bu zarara rıza göstermiş olmasının failden tazminat borcunu düşüreceği şeklindedir⁴³. Ancak bu rızanın sorumluluğu düşürebilmesi için zararlı fiilin zarar görenin mal v arlığına yönelik olması şarttır. Zira

⁴² Eren, *Sorumluluk*, 187.

⁴³ Bkz., Hamevi, Ahmed b. Muhammed, *Gamzu Uyuni'l-Besair Şerhu Kitabî'l-Eşbâh ve'n-Nezair*, Beyrut 1985, III, 209; Bilmen, *Kamus*, VII, 377,

vücut bütünlüğüne yönelen fiillerde rıza dikkate alınmamaktadır. Burada zarar görenin zararlı sonuca gösterdiği rıza fail ile netice arasındaki illiyet bağına kesen bir sebep olarak değerlendirilebilir. Bununla ilgili bir örnek ise, yolda at üzerinde giden bir kişinin atına bir şeyle dürterek veya vurarak atın tepmesi sonucu kendisinin yaralanmasına veya ölümüne neden olması durumunda atın binicisinin meydana gelen sonuçtan sorumlu olmayacağı⁴⁴ şeklindedir. Geçmiş dönem İslam hukukçularının yaptığı bu değerlendirmede de zarar görenin kusurunun illiyet bağına kestiği açıkça görülmektedir. Normal şartlarda bir hayvan üzerinde umuma ait yolda giden kişinin bindiği hayvanın verdiği zararları tazminle sorumlu olduğu kabul edilmişken⁴⁵ örnek olayda tazmin sorumluluğunun olmayacağı şeklindeki değerlendirmenin illiyet bağına kesilmesi esasına dayandırıldığını söyleyebiliriz. Bunun gibi, İslam hukukuna göre, ammenin kullanımına tahsis edilmiş yol üzerine kuyu kazan veya kaygan bir şey döken kişi, bunların üzerine bilerek, kasten giderek düşmesi sonucu zarara uğrayan kimsenin zararından sorumlu tutulmaz⁴⁶. Bu değerlendirmede de zarara uğrayan kişinin bilerek sergilediği davranışı umuma ait yol üzerine kuyu kazan kişinin bu kusurlu davranışı ile netice arasındaki illiyet bağına kesmiş olduğu ifade edilebilir.

2.3. Üçüncü Şahsın Kusuru

İlliyet bağına kesen sebeplerden biri de bazen fail ve zarar görenin dışındaki bir başka şahsın davranışı olabilir. Böyle bir durumdan söz edebilmek için şüphesiz üçüncü şahsın kusurlu kabul edilecek davranışının illiyet bağına kesen yoğunlukta olması gerekir. Bu şekilde üçüncü bir şahsın fiiliyle illiyet bağı kesildiği zaman failin sorumluluktan kurtulmuş olduğundan söz edilebilir. Zira üçüncü şah-

⁴⁴ Serahsî, , XXVII, 3.

⁴⁵ Damad Efendi, II, 659.

⁴⁶ Bağdâdî, 180; Bilmen, *Kamus*, VII, 387.

sın kusurlu davranışı illiyet bağını kesecek yoğunlukta değilse, yani tek başına, mevcut ilk sebebi bertaraf edecek, geri plana itecek yeterlikte olmazsa o zaman failden sorumluluk düşürülmez⁴⁷.

Üçüncü şahsın davranışının hukuken kusurlu bir davranış olması zorunlu olduğu gibi bu davranışın ilk fiile göre sonucu meydana getirmede daha etkin ve belirgin olması da şarttır. Zira ancak bu durumda zararlı sonucun sebebi olarak görülen ilk sebep arka plana itilebilir. Bu taktirde ilk sebep elverişlilik vasfına uygun olarak cereyan etmemiş kabul edilir. Ayrıca illiyet bağının kesilmesi için, üçüncü şahsın kusuru, uygunluk yönünden zararlı sonucun tek ve münhasır sebebi olarak ortaya çıkmalıdır. Ancak bazı özel durumlarda ilk sebebin doğurduğu tehlike çok büyük olduğu için üçüncü şahsın kusuru burada illiyet bağını kesecek yoğunluğa ulaşamayabilir⁴⁸.

Üçüncü şahsın davranışının illiyet bağını kesebilecek, mevcut ilk sebebi bertaraf edebilecek, geri plana itebilecek yeterlikte olmayıp beklenmeyen durum veya zarar görenin kusurlu davranışı gibi diğer sebeplerle birlikte zararlı sonucu doğuracak nitelikte ise, o zaman ortak illiyet bağının varlığı söz konusu olur⁴⁹.

Klasik fıkıh kitaplarında İslam hukukçuları tarafından yapılmış olan değerlendirmelerde üçüncü şahsın kusuru dikkate alınmış ve ilk sebebi ortadan kaldıracak nitelikteki kusurları bir nevi illiyet bağını kesen sebep olarak ifade edilmiştir. Örneğin, bir kişinin umuma ait yol üzerine yetkili makamlardan herhangi bir izin almaksızın kazdığı derince çukurun yakınına üçüncü şahıs konumundaki başka bir kişinin koyduğu taş türü bir şeye ayağı takılarak kuyuya düşüp yüzü gözü yaralanmak suretiyle zarara uğrayan kişi-

⁴⁷ Eren, *Sorumluluk*, 202 – 203.

⁴⁸ Eren, *Borçlar*, II, 103.

⁴⁹ Eren, *Borçlar*, II, 105.

nin zararını tazminle taşı koyan sorumlu tutulur⁵⁰. Bunun gibi umuma ait yola izinsiz bir şekilde birisinin kazdığı çukura bir başkası diğer bir kişinin hayvanını iterek telef etmiş olsa bu zararlı sonucun tazmini borcu hayvanı çukura itene ait kabul edilir⁵¹. Bu örneklerde üçüncü şahsın kusurunun birinci failin fiili ile zararlı netice arasındaki illiyet bağı kestigi hususu dile getirilmiştir. Örnek verilen olaylarda taş koyma veya hayvanı itme işi gerçekleşmemiş olsaydı zararlı sonucu tazmin etme sorumluluğu izinsiz olarak çukur açan kişiye yükletilecekti⁵². Burada üçüncü kişinin kusurlu davranışı illiyet bağı kesmekte ve sorumluluğu izinsiz çukur kazma şeklinde kusurlu bir davranış sergileyen kişiden kaldırmaktadır.

Sonuç

Dış dünyada zarar olarak tezahür eden her türlü davranışın mutlaka bir sorumlusu bulunmaktadır. Bu sorumlunun tespit edilerek sonucun kendisine isnat edilebilmesi için illiyet bağına varlığı aranır. Aslında illiyet bağı gerek cezaî gerek hukukî olsun her türlü sorumluluğun kurucu unsuru ve tazminatın belirlenmesinin önemli şartıdır.

Bazı davranışlar sonucunda meydana gelen olumsuz sonucun bu davranışı sergileyen kişiye isnat edilemediği durumlar da bulunmaktadır. Bu durumlar beklenmeyen hal, zarar görenin kusuru ve üçüncü kişinin kusuru şeklinde ortaya çıkan ve hukuken illiyet bağı kesen sebepler olarak nitelendirilirler. Bu sebeplerden birinin varlığı illiyet bağına kesecek uygunlukta ise o zaman fail ile olumsuz sonuç arasındaki sebep-sonuç ilişkisi ortadan kalkacağından faile sonuçla ilgili bir borç yüklenemez.

⁵⁰ Gazalî, Muhammed b. Muhammed Ebi'l-Hamid, *el-Vecîz*, Kahire ts., II, 91; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *el-Muğni*, Beyrut 1972. IX, 565; Bağdâdî, 180.

⁵¹ Bilmen, *Kamus*, VII, 387.

⁵² Damad Efendi, II, 653.

Kaynakça

- Ahmed, Süleyman Muhammed, *Damanu'l-Mutlefat fi'l- Fıkhil-İslami*, Kahire 1985.
- Akşit, M. Cevat, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, İstanbul, ts.
- el-Amidî, Seyfuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1985.
- el-Bağdâdî, Ebu Muhammed b. Ğanim, *Kitabu Mecmâu'd-Damânât*, Beyrut 1987.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul 1986.
- _____, *Hukuki İslamiyye ve Istilahatı Fıkhıyye Kamusu*, İstanbul, ts. *Kamus*, III, 67.
- Damad Efendi, Abdullah b. Muhammed b. Süleyman, *Mecmâu'l-Enhur fi Şerhi Multeka'l-Ebhur*, Beyrut, ts.
- Erem, Faruk, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Ankara 1974.
- Eren, Fikret, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, İstanbul 1988.
- _____, *Sorumluluk Hukuku Açısından Uygun İlliyet Bağ Teorisi*, Ankara 1975.
- el-Gazalî, Muhammed b. Muhammed Ebi'l-Hamid, *el-Vecîz*, Kahire, ts.
- el-Hallaf, Abdulvahhab, *İlmu Usûli'l-Fıkh*, Beyrut 1986.
- el-Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamzu Uyûni'l-Besâir Şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Beyrut 1985.
- Hatemi, Hüseyin, *Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku*, İstanbul 1994.
- Honig, Richard, "İlliyet Nazariyesine Dair", (Çev. M. Yavuz Ahadan), *İÜHFM*, İstanbul, 1936, Cilt, II, Sayı, 5-6.
- el-Hudari, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkh*, Beyrut 1991.
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillan el-Kurtubî, *Kitabü'l-Kâfi fi'l-Fıkhı Ehli'l-Medineti'l-Malikî*, Riyad 1980.

- İbn Ebi Tağlib, Aldulkadir b. Ömer eş-Şeybanî, *Neylu'l-Me'ârib bi Şerhi Delîli't-Tâlib*, Kuveyt, 1983
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *el-Muğnî*, Beyrut 1972
- İbn Receb, Ebu Ferec Abdurrahman, *el-Kavâid*, Kahire 1972.
- İmre, Zahit, "Doktrinde ve Türk Hukukunda Kusursuz Mesuliyet Halleri", *İÜHF*, Cilt, XIII, İstanbul, 1947,
- Kaneti, Selim, "Haksız Fiil Sorumluluğunda Kusur Kavramının Görevi", *Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler I. Sempozyumu*, Ankara 1990.
- Karadeniz, Özcan, *Roma Hukuku*, Ankara 1986.
- el-Karâfî, Şihabuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. İdris, *el-Furûk*, by, ts.
- Karahasan, Mustafa Reşit, *Sorumluluk Hukuku Kusura Dayanan Sözleşme Dışı Sorumluluk*, İstanbul 1995.
- el-Kâsânî, Alauddin Ebu Bekir b. Mes'ud, *Bedayi'u's-Senâi' fî Tertibi's-Şerâi'*, Beyrut 1986.
- Kutluer, İlhan, "İlliyet", *DİA*, İstanbul 2000, XXII
- Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Hakmet Yayınları, İstanbul 1985.
- el-Merğînânî, Burhanuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekir b. Abdulcelîl er-Rüşdânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedi*, İstanbul 1986.
- el-Meydanî, Abdulganî el-Ğanimî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, İstanbul, ts.
- Nomer, Haluk N., "2918 Sayılı Karayolları Trafik Kanununa Göre Motorlu Araç İşletenin Sorumluluğu", *İBD*. Cilt, 66, Sayı, 1-2-3, İstanbul 1992.
- Reisoğlu, Safa, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, İstanbul 1988.
- Şaban, Zekiyuddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Çev., İ. Kafi Dönmez), Ankara 1990.
- Saymen-Elbir, Ferit Hakkı-Halit Kemal, *Türk Borçlar Hukuku Umumi Hükümler*, İstanbul 1958.

112 ▪ İlliyyet Bağını Kesen Sebepler

- es-Serahsî, Şemsu'l-Eimme Ebûu Bekir Muhammed b. Ebi Sehl, *el-Mebsût*, Beyrut 2001.
- Tandoğan, Haluk, "Hukuka Aykırılık Bağı", *Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler I. Sempozyumu*, Ankara 1990.
- Tekinay, Selahattin Sulhi, *Borçlar Hukuku*, İstanbul 1978.
- Tiftik, Mustafa, *Akit Dışı Sorumlulukta Maddi Tazminatın Kapsamı*, Ankara 1994.
- Toroslu, Nevzat, *Ceza Hukuku*, Ankara 1988.
- Tunçomağ, Kenan, *Borçlar Hukuku Genel Esasları*, İstanbul 1971.
- Yaran, Rahmi, "Oruç", *İslam İlmihali*, İstanbul 2006.
- ez-Zeydan, Abdulkerim, *el-Veciz Fî Usûli'l-Fıkh*, İstanbul 1979.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi* (Çev. Heyet), İstanbul 1990.
- _____, *Nazariyâtu'd-Damân*, Dımeşk 1982.

